

משוררת בין השורות

קריאה ב'תשורת דודאים', שיר התכתבות של רחל מורפורגו

יפה ברלוביץ

י"ח קסטליוני, רבה של טריאסט, פרסם ב־1890 קובץ שירים בעריכתו, ששמו עוגב רחל! שירים אלה נכתבו בידי בת המקום, רחל מורפורגו, שמתה כעשרים שנה קודם לכן והשאירה במגרותיה דפי שיר, שרק חלקם ראו אור בכתבי עת. וכך כתב קסטליוני בהקדמה לקובץ: "שירי רחל מורפורגו... המציאו להם חן בעיני כל קוראיהם, אף כי יצאו מקולמוס אשה, עד כי רבים חשבו כי תחת שם אשה נחבא איש. וכבואם לעירנו ביקשו לראותה ולדעת בבירור כי פיה המדבר אליהם, ותמהו על גודל חוכמתה וזוך שכלה". מי היא משוררת עבריייה זו? רחל מורפורגו לבית לוצאטו (1871-1790) גדלה במשפחה משכילה שהיתה ידועה במלומדיה, רופאיה ומשורריה. כמו כל הנערות היהודיות בנות הזמן, לא קיבלה השכלה מסודרת ולא נשלחה בילדותה לבית הספר. עם זאת, הרבתה ללמוד בבית בעזרת דודיה המלומדים ומוריו של אחיה: פרקי תורה, מסכתות בתלמוד, ספרי מוסר, ואף את מלאכת הנגרות. לימודה תוגבר במיוחד על ידי בן דודה שמואל דוד לוצאטו (שד"ל), חוקר, הוגה ומשורר. הלה ראה במורפורגו שותפה ליצירה ולמחשבה, התכתב עמה, דרבן אותה לכתוב, ואף שלח את שיריה לפרסום. לא בכדי התפאר פעם במכתב למלומד אברהם גייגר, כי "נתן לספרות העברית משוררת חיה".

המעייין/נת במאגר יצירתה של מורפורגו עשוי/ה להתרשם, כי לפניו/ה "שירה לעת מצוא" המשוחחת עם הכאן והעכשיו, ושרק אירועים מזדמנים עוררו אותה. רושם זה מתגבר גם בשל ההקדמה שמורפורגו נהגה לצרף בפתח כל שיר, בהסבירה את קשריו הנסיבתיים האקטואליים. בין השירים היו כאלה שעניינם אישי (איחולים לבת משפחה שנישאה, הספד על מות ידידה), אחרים שעניינם ציבורי (התפעמות מביקורו של השר מונטיפיורי בעיר, פחדים מהתפשטות מגיפת החולירע), וכן צרור שירי התכתבות, שהם למעשה תשובותיה למשוררים ולמשכילים בני הזמן, שמצאו לנכון להללה ולשבחה. בדיעבד, וכפי שנראה להלן, זהו קורפוס של שירים חתרניים "פמיניסטיים".

ז'אנר ה"שירה לעת מצוא" היה מקובל בקרב רוב משוררי התקופה, ושירה זו היתה מופצת בדפים בודדים, לא פעם בלוויית איורים. עם זאת, שלא כמו בשירי התקופה, מביין שורות־שיריה של מורפורגו עולה עולם חנוק של אשה המזדעקת לקרוע את האיסורים והחרמות שהחברה היהודית הפטריארכלית כפתה עליה להשתיקה ("אנסה אך הפעם/ אם

הדודאים

(קטעים מהשיר)

לכבוד אשת חיל משוררת שירי שפת עבר רחל מורפורגו בטריאסטי

... זמירות ישראל האַחַח/ מבלי נטוע פרוח
פרחו/ מה נעים המשורר לשונו אם גוברת/
כל רגשת לבבו בשבט שיר שוררת// ...אתן!
בת עמרם, חנה ודבורה/ על ראשכון, המליצה
הפיצה אורה/ מה נעמה שירתכן לקול
כינוריקן/ מעדני המליצה נטפו שפתיכן//...
חלפו השנים חלפו הדורות/ נאלמו הנשים,
נָשו כינורות/ עֲדֵי הכינור מעפר הגביהה/ רחל
מארפורגא משוררת עבריה// שישו עליה
נפֶּשֶׁת הַשָּׁרוֹת/ עימדו לימינה להביע אַמְרוֹת/
ותחי רוחכן רוח השירה/ עֲלֵי כינורה זמירות
להעירה// וְאֵת בת ציון נעימת הזמירות!
חזקי ואמצי והרבי בשירות/ על במתי המליצה
הרימי פעמיך/ וְנִטָּה אוזנינו לקול כינוריך//
במה אכבדך הנעמה בשרות/ בידי אין נזר אף
לא עטרות/ קחי נא רחל, קחי הדודאים!//...

(על החתום:) אדולף אהרנטייל מפרוסניטץ

(מתוך כוכבי יצחק, חוברת י"ג, 1850)

רחל מורפורגו

תמורת תשורת דודאים

אשר ראיתי בכוכב י"ג מהרב המרומם והנעלה כמר אדולף אהרנטייל מפרוסניטץ

הדוֹדָאִים שִׁירָה הוֹלִידוֹ
ובנעם שיר פְּרוֹר הַגִּידוֹ
עם קול פְּנוֹר אֲנִי שוֹרֶרֶת
אֲז הֵייתִי כְּמוֹ סוֹרֶרֶת.

לֹא כֵן אָבִי לֹא קוֹל אֲשָׁמִיעַ
אֲכֹן חֲפָצִי לְכָל אוֹדִיעַ
לְגִדִיל תּוֹרָה עֲדֵי אֲגִיעַ
בְּכֶתֶב לְעֵד אֲמַת 'אֲבִיעַ'.

הוֹדָאִיךָ טוֹכִים מִיָּין
כָּל שׁוֹגָה בּוֹ לֹא יִתֵּן עֵין
לְקִנּוֹת חֲכָמָה וְלִבּוֹ אֵין:

יִחַפּם גִּבֹר אֲשֶׁר נִשְׁלָם
יִרְוֶה יִשְׁמַח מִסוֹד נַעֲלָם
אֲחֵר מוֹתוֹ בְּרוֹם עוֹלָם.

(על החתום:) רחל מורפורגא, י"א תשרי תרי"א. תורה חוזרת לבעליה.

(מתוך כוכבי יצחק, חוברת י"ד, 1850)

אוכל לשיר/ מאצל הסיר/ רחקתי מרוב זעם").² באותה עת עצמה הדוברת בשירים אף בולמת ומבטלת את עצמה, כמו נכנעת לאיסורים ולחרמות אלה ("מה כוחי כי אייחל/ אשכון עפר כזוחל/... אין בי חפץ בשירה").³ הראשון שהציע לקרוא את מורפורגו כמשוררת – של – בין – השורות היה דב סדן, בכותבו: "והאשה הזאת", שידיה "כתבו שירים נחמדים", גם תפרו "מלבושים בלויים לבני משפחתה" ושטפו "במים עליותיה"; "האשה הזאת" געשה ב"זרמי סתר של האשה העברית המודרנית".⁴ ואכן, ההיקלעות הבלתי נלאית בין שני קולות מסוכסכים אלה – הקול הגלוי והנכנע והקול הזועק והנחבא – עושה את מורפורגו, האשה האורתודוקסית, המכונסת בדאגות ביתה ומשפחתה, למשוררת פורצת דרך, המיטלטלת בגעש סתירותיה וכמיהותיה להכרה יצירתית משלה.

פריצת דרך זו באה לידי ביטוי בעיקר בשירי התכתבות אלה, כאשר בפער שבין ז'אנר לא קאנוני זה, לבין תחבולותיה הפואטיות והלשוניות, היא מייצרת שירה מורכבת וטעונה: שירה, שלא רק מפגינה ידע בטקסטים של כתבי הקודש, הפיוט והשירה היהודית בימי

הביניים וההגות בת זמנה, אלא גם עומדת על זקיפות קומתה של הדוברת, כאשה וכיוצרת, אל מול המשורר-הגבר.

מורפורגו כתבה את שיריה על דרך הסגנון השיבוצי, שהיה מקובל גם בתקופתה. כלומר, היא שיבצה בלשון השיר צירופי מילים ממקורות יהודיים, ספרותיים ותרבותיים. הטקסט השירי החדש, שבו הוטבעו צירופים אלה, הטעינם במשמעות חדשה, אך מובן שגם הקונטקסט המקורי שלהם עלה כהרמוז. כך, הדיאלוג שנוצר בין השיר הגלוי לבין מקורותיו הנרמזים יצר אמירות מורכבות, שהתקבלו לעתים כמנוגדות וסותרות.

למשחק סגנוני זה נלווה שיח מניפולטיבי נוסף: מורפורגו הטעינה את הטקסט השירי של הנמען על הטקסט השירי של המוען. כלומר, כמתבקש מז'אנר של חליפת מכתבים, זהו שיר מענה אינטראקטיבי, המכוון את עצמו מלכתחילה על מילים וצירופים שנבחרו ופותחו משירו של השולח. על כך נוסף את צורת הסונטה (שיר בן 14 שורות, שמתקיימים בו חלוקת בתי שיר ומשקל קבועים מראש), שבאמצעותה בחרה מורפורגו לשיר ולשקול את מכתביה-שיריה. כזה, למשל, הוא השיר 'תמורת תשורת דודאים' ('א תשרי תרי"א (1850)), המשמש מענה על שירו של הרב והמשורר אדולף אהרנטייל מפרסבורג, 'הדודאים', מאותה שנה.

ב'הדודאים' יוצא אהרנטייל להלל ולשבח את מורפורגו, מכנה אותה "בת ציון נעימת הזמירות" (כמקבילה לדוד המלך), ומיצר על שירת הנשים העברית שנגמה במשך מאות שנים, עד הופעת שירת מורפורגו, שהיא בכחינת המשך לשירתן של מרים, דבורה וחנה. וכך מסיים אהרנטייל את שירו: "במה אכבדך הנעמה בשורות/ בידי אין נזר אף לא עטרות/ קחי נא רחל, קחי הדודאים"⁵. האם אהרנטייל היה מעניק למשורר-גבר דודאים, כשדודאים במונח המקראי הם מרפא לעקרות?

תשובתה של מורפורגו לאהרנטייל אכן מפתחת את השיח השירי שלה סביב המילה "דודאים", וכאמור, יש לקרוא שיר זה, כמו את רוב שיריה של מורפורגו, בשני קולות או מישורים. במישור הגלוי, זהו שיר תודה והערכה לאהרנטייל על "תשורת הדודאים" שהפרתה אותה לחבר שיר מענה זה ("הדודאים שירה הולידו"), אם כי אינה ראויה לשבחים אלה. אבל אם בכל זאת חטאה ושלחה ידה בעט סופרים ("עם קול כינור אני שוררת/ אז הייתי כמו סוררת"), מטרתה האחת היא לגייס את כלי שירתה ולהאדיר את היצירה האמיתית הראויה להלל, והיא יצירתו של "אביע" (ראשי תיבות של אהרון בן יוסף אהרנטייל): "אכן חפצי לכל הודיע.../ בכתב לעד אמת 'אביע'". שהרי, רק למשורר-גבר כמוהו, רווי חוכמה, ידע וסוד היקום ("יחכם גבר אשר נשלם/ ירווה ישמח מסוד נעלם"), ראויים דודאים אלה: "דודאיך טובים מייך".

המישור השני של השיר - מישור הטקסט הנרמז - מציע קריאה אחרת לגמרי: קריאה שחותרת תחת המישור הראשון, מפרקת את האמירות הנכנעות ואסירות התודה, ומטעינה בהן קול אשה המתקוממת ומוחה כנגד המשורר-הגבר. שכן, זה האחרון מסביר את שירתה כתופעה הסוטה מן הנורמה בשל היותה אשה בגופה ובמיניוּתה. דרך אגב, הסברים

סקסיסטיים אלה חצו את כל שירת ההלל הגברית שנשלחה אליה: יש שייחסו את טיב שירתה לשדיה הגדולים, שמהם היא משפיעה רוב חלב ודבש של "שפת עבר". אחרים טענו, כי פוריותה באה לה דווקא בשל פגימותה הנשית, כאשר "חדל לה ארח כנשים". כך גם אהרנטייל, שמכל התשורות האפשריות בחר להעניק לה דודאים, המשמשים על פי התרבות העממית האירופית קמיע או כישוף למיניות ולתשוקה.

עניין אחרון זה מתברר מתשובתה של מורפורגו אל אהרנטייל במישור הסמוי של השיר. שם היא שותלת רמזים לפסוקים מקראיים, המתארים את הדודאים לא כפרי ריחני רומנטי משיר השירים אלא כפרי טמא שתשורתו אליה חושפת ומוקיעה, מדעת או שלא מדעת, את שירתה כיצירה וולגרית וביזארית. כך, למשל, ההרמז "עם קול כינור אני שוררת/ אז הייתי גם סוררת", המשוחח עם הפסוק המקראי "קחי כינור סובי עיר זונה נשכחה/ היטיבי נגן הרבי שיר למען תיזכרי" (ישעיהו כ"ג, ט"ז). כאן, בעלבונה, מחזירה מורפורגו למשורר את תשורתו, בטענה כי גם אם הוא מרעיף עליה מחמאות, תמיד תצטייר בעיניו כאשת דודאים מפתה בקולה ובשירה: "דודאיך טובים מין/ כל שוגה לא יתן עין/ לקנות חכמה ולבו אין". כלומר, "דודאיך", שהיו אמורים לשאת אותי אל "שיר השירים" ואל "טובים דודיך מין", משפילים אותי למעשה למצבים זימתיים של "לץ היין הומה שכר וכל שוגה בו לא יחכם" (משלי כ', א'), או "למה זה מחיר ביד כסיל/ לקנות חוכמה ולב אין" (משלי י"ז, ט"ז). ואכן, על פי פסוקים נרמזים אלה, ברודאיו של אהרנטייל למורפורגו אין בהם מן הנתינה לרוממות נפש של יין, שירה וכינור, אלא מן השיגיון הבכחנלי של ליצנות, שכרות והוללות.

המתח בין שתי הקריאות מורה, אם כן, על עשייה פואטית מורכבת הממחישה את הקונפליקטואליות נוסח מורפורגו: מצד אחד, היא מחזירה מלחמה שערה ומוכיחה את הצביעות השובניסטית של הגבר, המהלל לכאורה את האשה אך למעשה משפיל ומתעלל בה. מצד אחר, היא נוקטת כל תחבולה כדי לכסות ולכלוא את פרצי זעמה ובוזה כלפיו. קונפליקטואליות פואטית זו שבין אלם לזעקה, ובין ביטוי להסתרה, מוצאת את המשכה בשירת הנשים העברית המודרנית ומעמידה את מורפורגו ראשונה בשורת משוררות כמו רחל, אלישבע, זלדה ואחרות.

1. יצחק חיים קסטיליוני ס"ט, עוגב רחל, ספר כולל שירים ואיגרות ומכתבים שונים, מאת הכ"מ רחל מורפורגו מבית לוצטו נ"ע, מילידי טריאסטי, כפי שנמצאו בכתיבת ידה, אחרי מותה, עם שיריה אשר כבר נרפסו בכוכבי יצחק. (טריאסטי 1890).

2. כנ"ל (עורך) 'מה כוחי כי איחל', עוגב רחל (עמ' 86). השיר ממוען לרב מרדכי אשכנזי אב בית הדין בטריאסטי, והיא חתומה עליו בשם רמה (ראשי תיבות של רחל מורפורגו הקטנה). וכך היא חותמת: "רמה אני בחיי קל וחומר במיתתי".

3. כנ"ל, "אנסה אך הפעם", ראש חודש אייר תרכ"ו (1866) (שם, עמ' 94). מורפורגו חיברה את מרב שיריה בימי ראש חודש, שהם לפי הנהגה היהודי, ימי שבתון מעבודה.

4. רב סדן, 'עוגב רחל', אכני גבול (תל אביב 1964), עמ' 35.

ראו גם: י' ברלוביץ, 'רחל מורפורגו: התשוקה אל המוות, התשוקה אל השיר'. לטיבה של המשוררת העברית הראשונה בעת החדשה', סדן, מחקרים בספרות עברית (עורכת זיוה שמיר), (תל אביב תשנ"ז, עמ' 11-40); ט' כהן, 'בתוך התרבות ומחוצה לה: על ניכוס "שפת אב" כדרך לעיצוב אינטלקטואלי של דמות האני הנשי', (שם, עמ' 77-90).

5. א' אהרנטייל, 'הדודאים', כוכבי יצחק עורך: מנרל שטרן, חוברת י"ג (וינה 1850, עמ' 45).